

Bağımsızlıklarının Ardından Hazar Bölgesi Ülkeleri ile Türkiye Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Enerji Sektörü Üzerinden Değerlendirmesi

Erdem Utku EKE¹, Emre ATSAN²

The Assessment of Economic Relations over Energy Sector Between After Independence of Caspian Region Countries and Turkey

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 17.05.2018

Date Accepted: 29.05.2018

JEL Classification:

F30

N75

P28

Keywords:

Caspian Region,

Energy Transmission

Pipelines,

Foreign Trade.

ABSTRACT

The independent Turkic Republics in the Caspian region after their independence, begin rapidly to integrate into the world economy, have sought to make good use of their energy potential. In this framework new energy transmission lines have become the most important projects for the countries in the region. Besides their cultural ties to Turkey from the past, along the effect of the present conjuncture, there is a close association with Turkey and the countries of the Caspian region. Especially in the energy sector, cooperation with Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan has become compulsory in terms of energy need beyond cultural convergence. In terms of commercial relations, Russia has understand the importance of energy sector in advance of the others and established the "Eurasian Economic Union" which includes Kazakhstan. By the help of "Eurasian Economic Union" Russia develop trade relations more rapidly than Turkey. In this study, the relations of the countries of Caspian region to Turkey through the energy sector and in addition to this, the basic macroeconomic indicators of the region is investigated. In the light of the evaluations, finally, we try to suggest about the way the cooperation between the region will be and can be constituted in the context of aiming to cover the energy needs of Turkey.

¹ Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, erutek@hotmail.com

² Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, eatsan@ohu.edu.tr

Özet

Bağımsızlıklarının ardından hızlı bir şekilde dünya ekonomisine entegre olmaya çalışan Hazar bölgesindeki bağımsız Türk Cumhuriyetleri, özellikle ellerindeki enerji potansiyelini iyi kullanma arayışı içine girmiştir. Bu çerçevede yeni enerji nakil hatları bölge ülkeleri için en önemli projeler haline gelmiştir. Türkiye geçmişten gelen kültürel bağların dışında bugünkü konjonktürün de etkisi ile Hazar bölgesi ülkeleri ile yakın ilişki içerisinde bulunmaktadır. Özellikle enerji alanında Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan ile işbirliği gerçekleştirmek kültürel yakınlaşmanın ötesinde enerji ihtiyacı açısından zorunlu hale gelmiştir. Ticari ilişkiler açısından bakıldığında ise konunun önemini kavrayıp daha önce harekete geçen bölgedeki önemli aktörlerden Rusya bu çerçevede bölge ülkelerinden Kazakistan’ın da dâhil olduğu ‘Avrasya Ekonomik Birliği’ni kurarak, bölge ülkeleri ile ticari ilişkileri Türkiye’den daha hızlı bir şekilde geliştirme yoluna gitmektedir. Bu çalışmada Hazar bölgesi ülkelerinin enerji sektörü üzerinden Türkiye ile mevcut ilişkileri değerlendirilmiş buna ek olarak bölge ülkelerine ait temel makro iktisadi göstergeler incelenmiştir. Yapılan değerlendirmeler ışığında Türkiye’nin enerji ihtiyacının karşılanmasına yönelik bölge ülkeleri ile yapılan veya yapılacak olan işbirliğinin ne şekilde tesis edilmesi konusunda öneriler sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hazar Bölgesi, Enerji Nakil Boru Hatları, Dış Ticaret.

1. Giriş

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin (SSCB) dağılması sonucu hem Avrupa’nın doğusunda hem de Hazar denizi çevresinde ortaya çıkan ve Sovyet mirasından bir şekilde nasibini almış bağımsız devletler, dağılmanın tarihi olan 1991 yılına kadarki dünya düzenini temelinden sarsacak bir takım gelişmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1991 yılına kadar çift kutuplu dünya düzeni, sadece politik anlamda bir güç dengesini değil aynı zamanda ekonomi ve özellikle enerji açısından da bir güç dengesini tesis etmekte iken, 15 ayrı devletin ortaya çıkması gücün dağılmasını da beraberinde getirmiştir. Özellikle enerji sektörü ve değerli madenler açısından SSCB’nin üretim sahası olan Sibiry, Kafkasya ve Hazar Denizi artık farklı devletlerin egemenlik alanlarına dâhil olmuştur.

Türkiye açısından duruma yaklaşım ise bağımsız devletlerin ortaya çıkmasından önce her alanda yüzünü batıya dönmüş bir ülke profilinin sonucuna paralellik göstererek hazırlıksız olma ve enerji sahasında sonradan konunun önemini anlayarak hızlı bir şekilde bölge ülkeleri ile yakın ilişki kurma yoluna gitmek şeklinde gerçekleşmiştir. Avrupa ile Hazar bölgesi devletleri arasında köprü konumunda olmanın getirdiği avantaj ile birlikte ortaya çıkan Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Nabucco gibi petrol ve doğalgaz boru hattı projeleri birdenbire bölge ülkeleri ile Türkiye'nin ekonomik anlamda daha da yakınlaşmasına sebebiyet vermiştir. Bunun yanında özellikle enerji ihracatçısı konumunda olan ve yüksek doğalgaz ve petrol rezervlerine sahip Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi Türkiye ile aralarında kültürel ve tarihi bağların bulunduğu bölge ülkeleri ile işbirliği konusunda da Türkiye avantajlı bir konuma gelmiştir. Bu durumun gerçekten bir avantaj oluşturup oluşturmadığı ya da ortada avantajlı bir durum var ise bu avantajın Türkiye tarafından kullanılıp kullanılmadığı ayrı bir tartışma konusunu oluşturmaktadır. Fakat bu çalışmada bölge ülkelerinin ekonomik yapısını incelerken ekonomik göstergeler ve bazı rakamlar üzerinden bu konu ile ilgili kısa da olsa bir değerlendirme yapmak mümkün olacaktır.

Ortak akrabalık bağına sahip olunan ülkeler dışında bölgede önemli bir enerji aktörü konumunda olan ve mevcut boru hatları ve ileride kurulması muhtemel olan veya kurulması planlanan enerji nakil hatları için gaz ve petrol tedarikçisi özelliğini taşıyan İran da Türkiye'nin yakın ilişki içerisinde bulunduğu bir başka Hazar bölgesi devleti olarak dikkate alınmalıdır. Özellikle dünyanın İran'a karşı koyduğu ambargo ile aynı zamanda Avrupa'yı yakından ilgilendiren Nabucco boru hattı projesinden İran'ın büyük ölçüde enerji ihracatçısı olma özelliği İran'ın konumunu daha ilgi çekici hale getirmektedir (Yazar, 2011: 44). Şüphesiz bölgede büyük bir Azeri nüfusun İran içinde yaşıyor olması yine Türkiye'nin bu konu ile ilgili bir takım avantajlara veya dezavantajlara sahip olmasına da yol açmaktadır.

Ancak özellikle 2008 yılından itibaren literatürde "Hollanda Hastalığı" olarak da tanımlanan bu "doğal kaynak laneti" her üç ülkede de kendini hissettirmiştir. Bu ülkeler ekonomilerinde beklenenin ötesinde yapısal değişimlere gidip önemli rahatlatma seviyelerine ulaşırken, gelirlerin doğal kaynaklardan kolayca elde edilmesi ve bu sürecin devam edeceği beklentisi bu ülkelerde rasyonel veya verimli kullanım, tedbirli olma anlayışının oluşmasını engelleme bilmiştir. Başta petrol olmak üzere enerji kaynaklarında yaşanan ucuzlama ile 2015

yılından itibaren bu üç ülke ekonomisinde daha önce görülen rahatlama veya hızlı transformasyon süreci durgunluğa, daralmaya, hatta işsizlik, enflasyon, dengesiz büyüme gibi değişik ekonomik problemlere dönüşmeye başlamıştır. Gerek finansal, gerekse de reel sektörlerde yaşanan bu zorlu sürecin kısa dönemde çözüme kavuşması beklenmemektedir. Tersine, bu doğal kaynak fiyatlarında eskiden olduğu gibi yeniden bir artış olmadığı sürece ekonomik problemlerin ve bu problemlerin yansıması olan sosyal problemlerin çözümünün kolay olmayacağı, doğal kaynak dışı sektörlerdeki gelişimin zaman alması nedeniyle bu problemlerin kısa süreli olamayacağı beklenmektedir. Hazar Havzası petrol zengini devletleri, petrol fiyatlarının düşmesinin akabinde ulusal para birimlerini devalüe etmiştir. Rusya rublesi ve Kazakistan tengesinde değer kaybı hemen 2014 sonlarından başlasa da, Azerbaycan manatı eskiye dönüş umuduyla bir süre döviz rezervlerinin erinmesi pahasına sıkı para politikasıyla korumağa çalışmış ve bunu ancak 2015 yılının şubat ayına kadar sürdürebildi. Daha sonra Azerbaycan Merkez Bankası bir yılda iki kere Azerbaycan parası devalüe etme zorunda kaldı (Suleymanov vd., 2017: 401). Bu süreç bütçe gerekçeleri ile ülkelerin üretim kapasitelerini artırmaya zorlasa da fiyatlardaki bu beklenmedik düşüş sonucunda dış ticaret hacimleri de olumsuz etkilenmiştir. Ancak dünyada artan enerji ihtiyacı ve jeopolitik riskler enerji fiyatlarına muhakkak ki yansiyacak ve önümüzdeki dönemlerde yeniden bu ülkelerin ekonomilerini olumlu yönde etkileyeceği düşünülmektedir.

2. Hazar Bölgesi Ülkelerinin Ekonomik Yapısı ve Türkiye İle İlişkileri

Bu bölümde Hazar denizine kıyısı olan ve Rusya haricindeki bölge ülkelerinin ekonomik yapıları, enerji sektöründeki konumları ve Türkiye ile ilişkileri ele alınacaktır. Rusya'nın inceleme dışında bırakılmasının nedeni ise bölge ülkeleri ile Türkiye arasında herhangi bir enerji nakil projesi içinde yer almaması ve bu projeleri açık bir şekilde desteklememesinden ötürü gerek Türkiye ile gerekse Avrupa'daki devletler ile ayrı bir ilişki tesis etmesidir. Bu nedenle Rusya'nın ayrı bir inceleme konusu olması daha yerinde olacaktır.

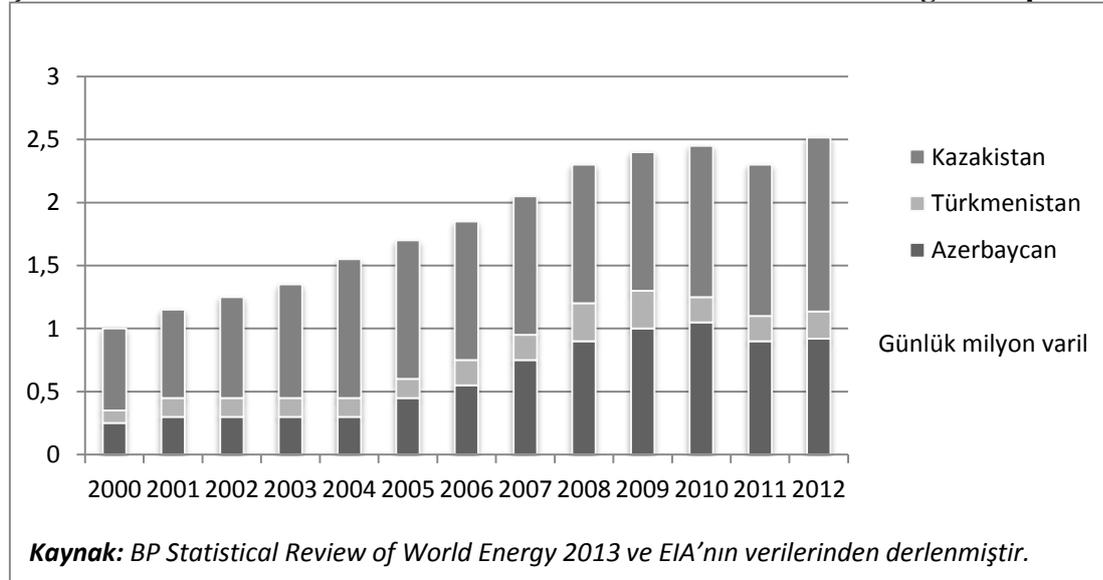
2.1 Hazar Havzasının Petrol ve Doğal Gaz Rezervleri Açısından Coğrafi İncelemesi

Bölgedeki ülkeleri incelemeye geçmeden önce Hazar denizi ile ilgili kısaca coğrafi özelliklere değinmek gerekirse 1210 km uzunluğunda ve 210 ila 436 km arasında değişen

genişlikte kapalı bir göl özelliği taşıyan Hazar denizine, Azerbaycan'ın 955 km, Kazakistan'ın 2320 km, Türkmenistan'ın 1200 km, İran'ın 900 km'lik kıyı sınırı bulunmaktadır. Hazar denizi dünyadaki en büyük kapalı bir iç deniz olmakla birlikte aynı zamanda coğrafik olarak geniş bir havzayı da kapsamaktadır. Dolayısıyla Hazar bölgesinden çıkarılan petrol ve doğalgaz sadece deniz üzerinden değil aynı zamanda denizin altında yer alan tektonik plakaların devamı niteliğindeki kuzey, orta, güney Hazar havzası ve kuzey Üstyurt havzasından elde edilmektedir (EIA 2013: 3). Amerikan Enerji Bilgi Yönetimi'nin (EIA) tahminlerine göre Hazar havzasında ispatlanmış ve muhtemel rezerv 48 milyar varil ham petrol ve 292 Tcf³ (yaklaşık 8,3 trilyon m³) doğalgazdır. Mevcut üretim kapasitesi ise ham petrol için toplam rezervin yüzde 4'üne tekabül eden 19,6 milyar varil, doğal gaz için ise yüzde 36'sına tekabül eden 106 Tcf (yaklaşık 3 trilyon m³) şeklinde gerçekleşmektedir. Bölgedeki ham petrol üretimi günlük 2,6 milyar varil ile dünya petrol arzının yüzde 3,4'ünü karşılamaktadır (EIA 2013: 9).

Sadece Hazar denizi bölgesinden elde edilen ham petrol ve doğal gaz miktarına ilişkin veriler ise bölge ülkelerinin her geçen yıl üretim kapasitesini artırma yolunda ilerlediğini göstermektedir.

Şekil 1: 2000-2012 Yılları arasında Hazar havzasından elde edilen günlük petrol miktarı

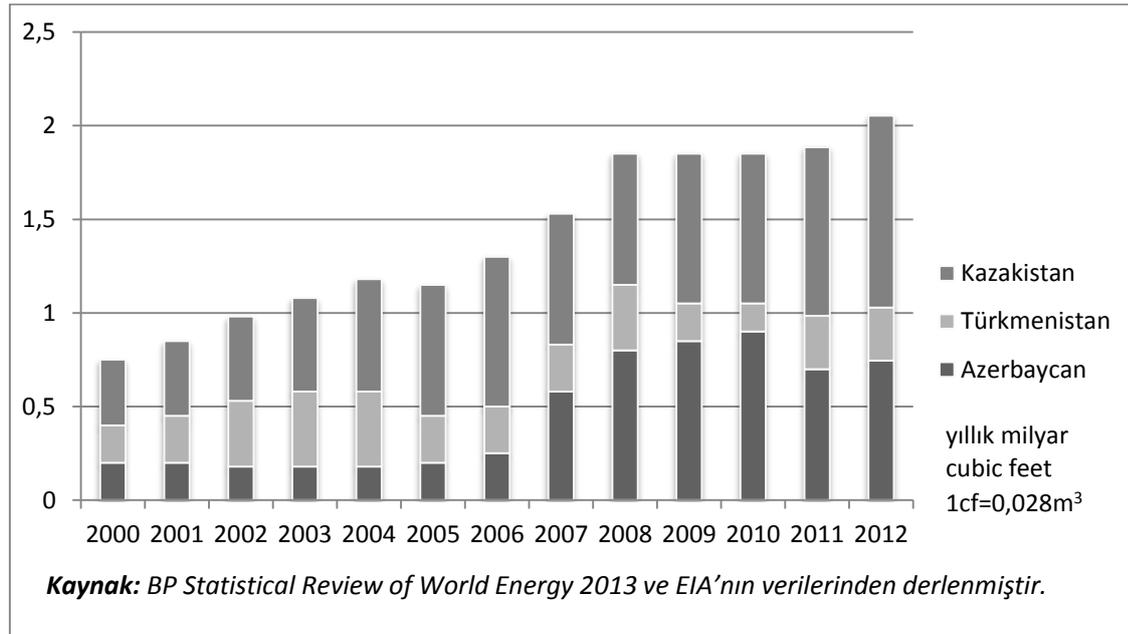

³ Tcf: Trilyon cubic feet. 1 cubic feet=0.028 m³

Şekil 1’de gösterilen Hazar denizinden petrol üretimi gerçekleştiren üç ülkenin 2000 yılından itibaren petrol üretimi incelendiğinde özellikle Azerbaycan’ın son dönemdeki üretim kapasitesi artışı göze çarpmaktadır. 2012 yılı dikkate alındığında, Azerbaycan’ın günlük 922 bin, Türkmenistan’ın 216 bin ve Kazakistan’ın 1,38 milyon varil ham petrol üretimine ulaştıkları gözlemlenmektedir. Kazakistan’ın Hazar bölgesinde petrol üretimi 2013 yılında yaşanan sızıntıdan ötürü durdurulmuş ancak 2016 yılında tekrar başlatılmıştır. Türkmenistan’ın ve Azerbaycan’ın üretim kapasitesinin tamamı Hazar denizi ve havzasında gerçekleşmektedir. (EIA, 2013: 11; Seferov, 2005: 289). 2016 yılı itibariyle Azerbaycan’ın petrol üretim düzeyi günlük 900 bin varil iken Türkmenistan’ın üretim düzeyi 261 bin varildir (BP, 2017).

İran’ın Hazar denizinden üretimi çok düşük düzeyde olduğu için toplam üretim içerisindeki payı dikkate alınmamıştır. Hazar bölgesinde Rusya haricinde ele alınan üç ülkenin doğal gaz üretimi ile ilgili 2000-2012 yılları arasındaki veriler ise Şekil 2’de gösterilmiştir. İran, petrol üretiminde olduğu gibi gaz üretiminde de Hazar havzası üzerinde önemli bir üretim gerçekleştirmediği için Şekil 2’de yer almamaktadır.

Şekil 2: 2000-2012 Yılları arasında Hazar havzasından elde edilen yıllık doğal gaz miktarı

2012 yılı Hazar havzasındaki gaz üretimleri Azerbaycan için yıllık 745 Mcf, Türkmenistan için 284 Mcf, Kazakistan için ise 1.025 Mcf şeklinde gerçekleşmiştir. Özellikle

2007 yılından itibaren yeni doğal gaz yataklarının işleme sokulmasıyla inceleyecek olduğumuz Azerbaycan’daki Kurulu kapasite artışı, doğal gaz üretimindeki yükselişi açıklamaktadır. Son 12 yıla baktığımızda Türkmenistan’ın üretim kapasitesindeki artış yüzde 40’larda iken Kazakistan ve Azerbaycan’ın doğal gaz üretimi yaklaşık üç kat artış göstermiştir. BP’nin 2016 yılı raporunda Kazakistan’ın üretim düzeyi 1,3 Tcf, Azerbaycan’ın 0,9 Tcf, Türkmenistan’ın ise 2,3 Tcf şeklinde gerçekleşmiştir (BP, 2017).

2.2 Azerbaycan’da Petrol ve Doğal Gazın Sektörel İncelemesi

Azerbaycan, özellikle petrol üretimi açısından çok eski dönemlere kadar giden bir üretim tecrübesine sahip önemli bir enerji arz eden bölge ülkesi konumunda bulunmaktadır. 20. yüzyılın başında dünyadaki petrol üretiminin yüzde 51’lik kısmını karşılayan Azerbaycan’da, Hazar denizi üzerinden ham petrol çıkarılması ilk olarak 1950 yılında gerçekleşmiştir (Seferov, 2005: 292). Sovyetler Birliği’nin dağılmasına kadar birliğin toplam petrol ihtiyacının yüzde 60’lara varan kısmı bu ülke tarafından karşılanmıştır (Yüce, 2008: 165).

Azerbaycan’daki mevcut petrol ve doğalgaz üretim kapasitesi Hazar bölgesindeki diğer ülkeler ile karşılaştırıldığında tamamen Hazar denizi ve havzasına ait kara parçalarının üzerinde yer almaktadır. Azerbaycan’a ait ispatlanmış ve muhtemel petrol rezervinin 2012 yılı verilerine göre miktarı 8,5 milyar varil civarındadır. Bunun 6,8 milyar varili deniz üzerinde yer almakta iken 1,7 milyar varillik kısmı ise Hazar havzasının uzantısı olan orta havzada yer almaktadır. Doğal gaz rezervlerine baktığımızda ise yine 2012 verilerine göre ispatlanmış ve muhtemel rezerv miktarı 1,44 trilyon m³ iken bunun 1,3 trilyon m³’ü Hazar denizi üzerinde yer almakta kalan 100 milyar m³’lük kısmı ise havza üzerinde bulunmaktadır (EIA, 2013: 9).

2016 yılında ham petrol üretimi günlük 900 bin varil ile dünya üretiminin yüzde 1,1’lik kısmına tekabül ederken petrol tüketimi günlük 90 bin varilde kalarak dünya tüketiminin sadece yüzde 0,1’lik kısmına denk gelmektedir. Doğal gaz için ise 2012 verileri toplam üretimin m³ cinsinden yıllık 15,6 milyar m³ olduğunu göstermekte bu da dünya üretiminin yüzde 0,5’lik kısmını karşılamakta iken tüketim yıllık 10,4 milyar m³ ile dünyadaki tüketimin yüzde 0,3’lük kısmına tekabül etmektedir (BP, 2017).

Deniz üzerinden çıkarılan petrol, Hazar denizi üzerinde yer alan üç ana petrol bölgesinden elde edilmektedir. Bunlar Güneşli, Çıracık ve Azeri adlı bölgeler olup Azerbaycan devlet petroleri şirketi olan SOCAR’ın dahil olduğu, BP’nin liderliğinde, Inpex ve Chevron gibi uluslararası petrol şirketlerinin de bulunduğu Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi (AIOC) adında ortak bir konsorsiyum tarafından işletilmektedir. Çıkarılan petrol kıyı kesiminde bulunan Sengeçal ve Kyanizadag adındaki iki ana terminale iki farklı boru hattı ile ulaştırılmaktadır (EIA, 2013: 12). Ayrıca Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) da AIOC’un içinde yer almaktadır. TPAO, Azerbaycan’da yaklaşık 3,2 milyar ABD doları toplam yatırıma sahip olup, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı üzerinde kurulan ortaklıkta yüzde 6,53, Azeri, Güneş, Çıracık bölgesi için kurulan ortaklıkta yüzde 6,75, Şahdeniz doğal gaz projesinde yüzde 9 oranında paya sahip konumdadır⁴.

Doğalgaz üretiminde ise toplam üretimin yaklaşık yüzde 75’i yine Hazar denizi üzerinden elde edilmektedir. 1999 yılında açılan Şahdeniz doğal gaz alanı Azerbaycan doğal gaz üretimini büyük ölçüde arttıran bir keşif olma niteliği taşımaktadır. Güney Kafkasya gaz boru hattına Şahdeniz bölgesinden elde edilen doğal gaz Faz-1 projesiyle 2006’da verilmeye başlanmış ve Gürcistan ile Türkiye’ye 2007 yılında bu hat üzerinden doğal gaz ulaştırılmıştır (EIA 2013: 15). Günümüzde Türkiye toplam doğalgaz ihtiyacının yaklaşık yüzde 20’sini Azerbaycan’dan karşılamaktadır⁵.

Bunun dışında son dönemde büyük önem arz eden ve doğrudan Türkiye’yi ilgilendiren bir başka büyük boru hattı projesi Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) projesidir. Şahdeniz-2 Bölgesinden elde edilecek olan gazın Avrupa’ya ihracını sağlayacak olan Faz-2 projesi ile de mevcut doğal gaz ihracatına ek olarak 16 milyar m³’lük doğal gazın ilk etapta ihracı hedeflenmektedir (Enerjiport, 2013). TANAP’a ilişkin daha detaylı bilgilere ayrıca yer verilecektir. Faz-2’nin devreye girmesiyle Türkiye doğalgaz ihtiyacının Azerbaycan’dan karşılanma oranının % 30 düzeylerine çıkacağı tahmin edilmektedir.

Ülkedeki ekonomik yapı incelendiğinde ise toplam gelirin içinde petrol fonundan elde edilen gelirlerin 2011 yılı için bütçedeki payı yüzde 49,1 iken ülkenin toplam milli gelirinde

⁴ www.ktso.org.tr / Azerbaycan Ülke Raporu

⁵ www.ktso.org.tr / Azerbaycan Ülke Raporu

petrol sanayinin payı yüzde 51,7 gibi yüksek bir seviyede olmuştur. Bu oranı hizmetler sektörü yüzde 26,3 ile takip etmektedir (Ocak, 2012: 7).

Hem petrol hem de doğal gaz üretim miktarları göz önüne alındığında Azerbaycan net bir enerji ihracatçısı rolünde Hazar bölgesinde yerini almaktadır. Burada doğal gaz üretimi açısından üretilen gazın ülke içinde yarısının tüketilmesi, petrol ihracatındaki kadar yüksek bir arz güvenliği seçeneğini sunmamaktadır. Fakat planlanan yatırımlar doğrultusunda öncelikli olarak doğal gaz üretiminin artırılacağını özellikle Faz-2 doğal gaz projesi ile bölge açısından da daha yüksek doğal gaz arzının sağlanabileceğini söylemek mümkündür.

2.2.1 Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Boru Hattı

Asrın projesi olarak lanse edilen ve Avrupa'nın enerji bağımlılığını Rusya üzerinden alıp yeni bir alternatif oluşturmayı amaçlayan BTC, Hazar denizi üzerinden elde edilen ham petrolü, Bakü-Tiflis hattı üzerinden Türkiye'ye ulaştırıp Ceyhan'dan deniz yolu ile dünyaya pazarlayabilmeye imkân sağlamaktadır.

Boru hattının toplam uzunluğu 1.768 Km olup, Azerbaycan üzerinde ki kısmı 443 Km, Gürcistan'dan geçen kısmı 249 Km ve Türkiye'de bulunan kısmı ise 1.076 Km'dir. Günlük kapasite bir milyon varil olarak hesaplanmıştır. Boru hattının içine dolan ve Bakü'deki dolum tesislerinden Ceyhan'daki son terminale kadarki hattı doldurmak için yaklaşık 10 milyon varil petrol harcanmaktadır. İkişer adet Gürcistan ve Azerbaycan'da dört adet ise Türkiye'de olmak üzere toplam sekiz adet pompa istasyonu mevcuttur (BP, 2017).

İlk olarak 1994 yılında imzalanan ve uzun bir süre sürüncemede kalan boru hattı projesi inşaatının tamamlanması ile birlikte faaliyete geçtiği ilk tarih olan 10 Mayıs 2005'te Bakü'den yüklenen petrolü yaklaşık bir yıl sonra 28 Mayıs 2006'da Ceyhan terminaline ulaştırmıştır.

11 farklı şirketin ortaklık içinde olduğu BTC boru hattının işletmesinde en büyük pay yüzde 30 ile İngiliz ortak olan BP'nindir. Yüzde 25 ortaklık hissesi bulunan Azerbaycan Devlet Petrolleri Şirketi'ni (SOCAR), ABD'li ortak Chevron yüzde 8,9 hisse ile Norveçli ortak StatoilHydro ise yüzde 8,7'lik pay ile takip etmektedir. Her ne kadar boru hattının en uzun kısmına ev sahipliği yapan ülke konumunda bulunsa da Türkiye TPAO ile yüzde 6,53'lük

hisseye sahip durumda ve beşinci büyük ortak olarak konsorsiyumda yer almaktadır. Diğer ortaklar, İtalya, Fransa, Japonya ve ABD'li diğer petrol şirketlerinden oluşmaktadır.

Projenin başında hesaplanan 2,4 milyar ABD dolarlık maliyet, proje tamamlanana kadar yapılan değişiklikler ve ek maliyetlerle yaklaşık 3 milyar ABD dolarına mal olmuştur. Türkiye ortaklık payı haricinde taşınan ve Türkiye üzerinden geçen petrol karşılığında ilk 16 yıl boyunca petrolün hacmine ve öngörülen fiyat düzeylerine bağlı olarak ortalama 140 milyon ABD doları ile 200 milyon ABD doları arasında yıllık gelir elde edecektir. Bu rakamlar on yedinci yıldan itibaren kırkıncı yıla kadar yıllık iki yüz ila üç yüz milyon ABD doları gelire ulaşacaktır (BTC PD, 2013).

2.2.2 Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP)

TANAP projesi, Azerbaycan'ın Hazar havzasındaki en büyük gaz rezerv alanlarından biri olan Şahdeniz-2 bölgesindeki gazın Anadolu üzerinden Avrupa'ya ihracatını hedefleyen bir proje olarak ortaya çıkmıştır. 26 Haziran 2012 tarihinde İstanbul'da Azerbaycan ve Türkiye arasında imzalanan anlaşmaya göre Türkiye sınırları içerisinde yer alacak olan boru hattının uzunluğu 1.900 km olacak ve ilk etapta yıllık ihracat hedefi olan 16 milyar m³'lük doğal gazın 6 milyar m³'lük bölümü Türkiye'de ulusal şebekeye aktarılacaktır. Taşıma kapasitesinin 2023 yılında 23 milyar m³ 2026 yılında ise 31 milyar m³'e ulaşması hedeflenmektedir (TANAP, 2013: 4). 2015 yılında başlanan projenin 2018 yılı sonuna doğru tamamlanması hedeflenmektedir.

Proje kapsamında mevcut 9 milyar m³'lük doğal gaz arzının gerçekleştirildiği Faz-1 projesine ek olarak Güney Kafkas Boru Hattı'nın kapasitesinin 16 milyar m³'e ulaştırılması, Yunanistan-Türkiye sınırından İtalya'ya kadar Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP)'ın inşa edilmesi planlanmıştır (Enerjiport, 2013).

2.2.3 Azerbaycan ve Türkiye Arasındaki Ekonomik İlişkiler

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri incelerken Azerbaycan'ın temel bazı iktisadi göstergelerine bakmak ve özellikle enerji alanında ülke içindeki tüketim miktarları ile ticarete konu olan enerji arzını ele almak, Türkiye ile ekonomik ilişkilerin enerji sektörü

üzerinden değerlendirilirken daha objektif bir tutum takınılabilmesini sağlayacaktır. Bu bağlamda Tablo 1’de Azerbaycan’ın temel bazı makro iktisadi göstergeleri verilmiştir.

Tablo 1: Azerbaycan’a Ait Temel Makro İktisadi Göstergeler (2009-2016)

Yıllar	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
GSMH (milyar \$)	44,2	52,9	65,9	69,6	74,1	75,2	53,07	37,8
Reel GSMH Artışı (%)	9,4	4,9	0,1	2,2	5,8	2,0	1,1	-3,1
Kişi Başına GSMH (\$)	4950,3	5842,8	7189,7	7496,3	7875,8	7891,3	5500,3	3878,7
Enflasyon (%)	-18,9	13,8	22,6	2,8	0,5	-0,6	-8,9	14,6

Kaynak: Dünya Bankası

Tablo 1’e ait bilgileri incelemeye geçmeden önce Azerbaycan’ın iktisadi hayatında önemli bir değişim noktası olan meseleye açıklık getirmek gerekmektedir. 7 Şubat 2005 yılında Devlet Başkanı tarafından yayımlanan ferman⁶ ile Azerbaycan milli para birimi manatın yeniden değerlendirilmesi (denominasiya) işlemi 1 Ocak 2006 yılından itibaren geçerli olmuş ve 1 yeni Azerbaycan Manatı (AZN) 5000 eski Azerbaycan Manat’ına (AZM) eşitlenmiştir (AMB, 2013). Bu yeniden değerlendirmenin sonucunu özellikle fiyatlar genel düzeyinde artış olarak görmek mümkündür. Bu nedenle 2006 ve 2007 yıllarında enflasyon oranı yüzde 16,6 ve 20,8 gibi oranlar seyrederek yeni parasal sistemin oturmasıyla birlikte 2009 yılından itibaren tek haneli rakamlara gerilemiştir. Ekonomik darboğaz nedeniyle 2015 yılında ülke parasının devalüe edilmesi GSMH’sinde düşüşe neden olsa da 2016 yılında 37,8 milyar ABD doları olarak gerçekleşen GSMH, 2017 yılında 40,6 milyar ABD dolarına yükselmiştir.

2008 yılında tüm dünyada hissedilen ekonomik krizin etkisiyle beraber Haziran ayına gelindiğinde petrol varil fiyatının 120 ABD doları seviyelerine yükselmesi de şüphesiz Azerbaycan gibi toplam geliri içinde yüksek paya sahip olan petrol ve gaz gelirlerinin değerini arttırarak milli gelir üzerinde arttırıcı bir rol oynamıştır (BP, 2013: 15). 2009 yılında ise ham petrol varil fiyatı krizin etkisinin derinleşmesi ile beraber 40 ABD doları seviyelerine kadar gerilemiş bu durumun da yansıması milli gelir üzerinde bir önceki yıla göre Azerbaycan için yaklaşık 4 milyar ABD doları düzeyinde bir küçülme ile sonuçlanmıştır. Fakat 2009 yılından itibaren 2012 yılına kadar petrol varil fiyatlarındaki artışın devam etmesi bütün petrol

⁶ Ferman, Azerbaycan Devlet Başkanı’nın imzaladığı, kanunların altında bakanlar kurulu kararlarının ise üstünde bir yere sahip icrai nitelikte kanunlara verilen isimdir (Ocak 2012: 3).

ihracatçısı olan ülkelere yarar sağladığı gibi Azerbaycan ekonomisi üzerinde de olumlu etki yaratmıştır (Demir, 2012: 82). Petrol fiyatlarındaki düşüşle beraber ekonomide sorun yaşamaya başlayan Azerbaycan’da 2014 yılında bütçe gelirlerinde % 6 düşüş gerçekleşmiştir.

Azerbaycan’ın “Devlet İstatistik Komitesi” (Azstat) tarafından hazırlanan verilerine göre 2007-2012 yılları arasında petrol ve doğalgaz üretim, tüketim ve ihracat rakamları ise artan petrol ve doğal gaz fiyatlarının Azerbaycan ekonomisi için nasıl bir etki sağladığını göstermektedir.

Tablo 2: Azerbaycan Ham Petrol Üretim, Tüketim ve İhracat Verileri (2011-2016)
(Milyon Ton)

Yıllar	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Üretim	45,6	43,4	43,4	42	41,5	41
Tüketim	6,3	6,2	6,6	6,7	6,5	6,0
İhracat	3,9	3,7	3,7	3,5	3,5	3,5

Kaynak: Azerbaycan Devlet Statistika Komitesi

Petrol üretim rakamları 2011 yılına kadar artış gösterirken son beş yıllık dönemde düşüş eğilimine girmiş durumdadır. Toplam petrol ihracının yüzde 80’lik kısmının gerçekleşmesini sağlayan BTC boru hattındaki petrol ticaretinin incelenmesi ve Türkiye ile ekonomik ilişkilerin petrol ve doğal gaz ticareti üzerinden değerlendirilmesi bu üretim hacmindeki değişimi bir ölçüde anlamlı kılabilir.

Türkiye ile ekonomik ilişkilerin rakamlar üzerinden değerlendirmesine geçmeden önce doğal gaz üretimi, tüketimi ve ihracatına ilişkin bilgiler de Tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3: Azerbaycan Doğal Gaz Üretim, Tüketim ve İhracat Verileri (2007-2016)
(Milyon m³)

Yıllar	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Üretim	10.832	16.336	16.325	16.673	16.361	17.242	17895	18.826	19.236	18.717
Tüketim	8.618	10.090	8.616	8.216	9.020	9.408	9.448	10.055	10.282	10.356
İhracat	1.823	5.260	5.867	6.187	6.817	6.617	7.308	8.093	8.145	8.049

Kaynak: Azerbaycan Devlet Statistika Komitesi.

Tablo 3’deki veriler incelendiğinde göze çarpan önemli bir nokta doğal gaz üretim ve tüketimine ait rakamlardır. Burada ülke içindeki doğal gaz enerjisine olan ihtiyaç, önemli ölçüde doğal gaz ihracatını da belirleyen temel bir faktör olmaktadır.

Türkiye ile ticaret ilişkilerini ve dış ticaret dengesini incelediğimizde Azerbaycan dış ticaret dengesi açısından fazla verme eğilimini 2000 yılından itibaren 2003 yılı verileri haricinde devam ettirmektedir. Bunun yanında ihracat gelirleri içindeki en büyük payı da tahmin edileceği üzere petrol, doğal gaz ve petrol türevi ürünler almaktadır.

Tablo 4’de toplam ihracat ve ithalat rakamları ile doğal gaz ve petrol ihracatına ait gelirler gösterilmiştir.

Tablo 4: Azerbaycan’ın Toplam İhracat ve İthalat Verileri ile Toplam Petrol ve Doğal Gaz İhracatına Ait Gelir Rakamları (2011-2016)

Yıllar	2011	2012	2013	2014	2015	2016
İhracat (milyon \$)	26.571	23.907	23.975	21.828	12.729	13.457
İthalat (milyon \$)	9.755	9.652	10.712	9.187	9.216	8.489
Petrol, Türevi ve Doğal Gaz İhracatı (milyon \$)	25.089	22.259	22.229	20.177	11.187	12.270
Petrol, Türevi ve Doğal Gaz İhracatının Toplam İhracat İçindeki Payı (%)	94,4	93,1	92,7	92,4	87,8	91,1

Kaynak: Azerbaycan Devlet Statistika Komitesi.

İhracatın içinde % 90’ların üzerinde paya sahip olan petrol ve doğal gaz gelirleri, özellikle petrol ve doğal gaz birim fiyatlarının arttığı 2008 yılından itibaren toplam dış ticaret hacmini arttırarak 2012 yılı itibariyle 45 milyar ABD dolarına yaklaştırmıştır. 2009 yılından itibaren ise düşüşe geçen fiyatlar ihracata yansiyarak bir önceki yılın ihracat rakamlarına göre yüzde 70’e varan bir düşüşe neden olmuştur. Şüphesiz 2006 yılında ilk petrolün ulaştığı BTC boru hattı ile alakalı olarak ihraç edilen miktarın artması 2008 yılındaki ihracat hacminin yaklaşık sekiz katına çıkmasının bir başka nedeni olarak sayılabilir. 2015 yılında ulusal paranın devalüe edilmesi üretim miktarını çok etkilemese de ABD doları cinsinden ihracat rakamlarında % 100’e yakın bir düşüşe neden olmuştur. Bununla birlikte Azerbaycan’da toplam bütçe içindeki gelirlerin % 50’sine yakın kısmı oluşturan petrol ihracat gelirlerine paralel bir şekilde doğal gaz ve petrol ihracatının toplam ihracat içindeki payı da % 90’ların üzerinde bir oran izlemektedir.

Türkiye ile ithalat ve ihracat rakamları incelendiğinde, sıralamada Türkiye, Azerbaycan’ın ithalat sıralamasında 2012 yılı rakamlarına göre toplam ithalatı içinde % 16,7’lik

payla, Rusya’yı geçerek birinci sıraya yükselmiş, ihracat sıralamasında ise % 5,1 payla on birinci sırada yer almaktadır (TCEB, 2013: 2).

Tablo 5: Azerbaycan-Türkiye Dış Ticaret Verileri (Milyon ABD doları)

Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İhracat	340	334	291	232	278	351
İthalat	2.587	2.961	2.876	1.899	1.286	1.358
Hacim	2.927	3.294	3.167	2.131	1.564	1.709

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı

2012 yılında dış ticaret hacmi dört milyar doları geçmiş durumdadır. Türkiye’nin BTC boru hattı ve Faz 1 doğal gaz boru hattı ile Azerbaycan’dan ithal ettiği petrol ve doğal gaz ticaret hacminin büyük kısmını oluşturmaktadır. Bunun haricinde Türkiye ve Azerbaycan arasında ticarete konu olan malların sıralaması Tablo 6 ve Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 6: Azerbaycan’ın Türkiye’ye İhracatında İlk Beş Fasil (2015-2017) (Milyon ABD doları)

Ürün Adı	2015	2016	2017	2016/2017 %Değişim
Etilen polimerleri (ilk şekillerde)	62,5	80,1	73,7	-7,98
İşlenmemiş alüminyum	64,8	47,2	59,2	25,4
Asiklik alkoller vb. Halojenlenmiş, sülfolanmış, nitrolanmış/nitrozalanmış türevleri	22,5	14,6	36,7	150
Pamuk (kardesiz, taranmamış)	4,4	4,4	34	669
Demir/alaşimsız çelikten yarı mamuller	0	6,7	32,6	385
İlk Beş Toplam	154,2	153	236,2	54
Toplam İhracat	1.899	1.286	1.358	5,8

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı 2018

Türkiye’nin ithalatına baktığımızda doğalgaz, petrol ve türevlerinin toplam Azerbaycan ihracatındaki payı yüzde 85’in üzerine çıkmaktadır. Yine de Türkiye ile ihracat hacminin büyüklüğü toplam ihracatın içinde yüzde 5,8’lik bir pay ile Türkiye’yi on birinci sıraya yerleştirmiştir. Bunun temel nedeni ilk sıralarda yer alan İtalya, Fransa gibi ülkelerin hammadde ithalatçısı konumunda olmaları ve Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından bir nevi mirasçı şekline ortaya çıkan Bağımsız Devletler Topluluğu’na (BDT) dâhil olan Azerbaycan’ın BDT içinde bir gümrük birliğine de dahil olması ile açıklanabilir. Türkiye’de uygulanan yüksek gümrük tarifeleri Azerbaycan’la dış ticaretin potansiyelin altında kalmasına sebep olurken, gümrüksüz ticaret yapabilen BDT ülkeleri daha avantajlı bir konumda yer almaktadır.

Tablo 7’de Azerbaycan’ın Türkiye’den ithal ettiği mal gruplarını görmek mümkündür. Bu noktada Türkiye ihraç ettiği ürün çeşitliliği açısından da zengin olması sayesinde Rusya’yı geçerek 2017 yılı verilerine göre birinci sıraya yükselmiştir.

Tablo 7: Azerbaycan’ın Türkiye’den İthalatında İlk Beş Fasil (2015-2017) (Milyon ABD doları)

Ürün Adı	2015	2016	2017	2016/2017 (% Değişim)
Demir/çelikten inşaat ve aksamı	70,6	30,1	49,6	65
Yıkama, temizleme müstahzarları-sabunlar hariç	54	32,5	33,1	2,1
Radyo/televizyon yayını için verici cihazlar; televizyon, dijital vb.	1,1	0,5	29,4	5.627
Hijyenik havlular ve tamponlar, bebek bezleri ve benzeri hijyenik eşya	60,5	32,2	26,6	-18
Başka yerde belirtilmemiş ürünler	41	52,6	26,5	-50
İlk Beş Toplam	227,2	147,9	165,2	11,9
Toplam İthalat	1.899	1.286	1.358	5,8

Kaynak: T.C Ekonomi Bakanlığı 2018

İhracata karşılık ithalat rakamları Tablo 7’de incelendiğinde birinci sırada yer alan mal grubunun toplam ithalat içindeki payı yüzde 12 ile sınırlı kalmaktadır. Bu durum Türkiye’nin Azerbaycan’a ihracatındaki mal çeşitliliğini göstermektedir. Aynı zamanda Türkiye’nin ithalatında fasıllar hammaddeye dayalı iken Azerbaycan’ın Türkiye’den ithalatı mamul ve nihai ürün ağırlıklı gerçekleşmektedir.

2.3 Kazakistan’da Petrol ve Doğal Gazın Sektörel İncelemesi

Kazakistan petrol ve doğal sektörü incelemesinden önce ülke ekonomisinde özellikle son 10 yıllık dönemde büyük değişimlerin olduğu göze çarpmaktadır. Kazakistan’da gerçekleştirilen üretimin büyük çoğunluğu petrol ve gaz sektörlerinde iken, sermaye ve tüketim mallarında yapılan üretim henüz iç tüketimi karşılayacak düzeyde bulunmamaktadır. Ülke ekonomi politikalarının temel hedefi enerji dışı sektörleri kalkındırarak petrol fiyatlarında yaşanan değişimlerden etkilenme oranını en aza indirmek olmuştur. Ülke bu amaç doğrultusunda 2003-2015 dönemini kapsayan Yenilikçi Sınai Kalkınma Stratejisi ile GSYİH’deki büyümenin yıllık bazda % 8 üzerinde tutulmasını ve ekonominin çeşitlilik kazanmasını amaçlamıştır. Bu program dahilinde turizm, petrol, doğalgaz, gıda, tekstil, taşımacılık ve lojistik sektörlerine öncelik verilerek yeni teknolojilerin kullanılması ve bu sektörlerde yatırım projelerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Fakat bu hedeflerin ulaşılmasında önemli engeller olarak ülkenin iki temel dezavantajı bulunmaktadır. Bunlar uluslararası

piyasalara olan uzaklık ve iç piyasaların küçük olmasıdır. Ülkenin denizlere kapalı, tamamen kara ile çevrili coğrafik konuma sahip olması ticaretin gelişimini sınırlayan en önemli faktörlerdendir. Uluslararası piyasalara uzaklık, petrol dışında üretilebilecek olan malların ulaşım maliyetlerini arttırıcı etki yapmaktadır. Ancak son dönemlerde yaşanmaya başlayan petrol ve doğalgaz fiyatlarındaki düşüş, doğal kaynak zengini her ülkede olduğu gibi bu ülkede de önemli ekonomik zorluklara neden olmuştur. Reel büyüme oranı 2013 yılında % 6, 2014'te % 4.3 seviyelerinde olmuştur. Devalüasyon yurt içi ekonomi üzerinde çok yönlü etkilere neden olmuştur. Satın alma gücü zayıflarken yurt içi tasarruflar azalmış, büyük ölçüde dış borçlanmaya dayalı olarak faaliyet gösteren şirketler ciddi zararlar etmişlerdir. Devalüasyonun finansal piyasalarda yol açtığı olumsuz etkilere rağmen dış ticaret üzerinde oluşturduğu olumlu etkiler sonucunda ihracatın artmasıyla dış ticaret dengesinde iyileşme yaşanmıştır. İlgili dönemde Kazakistan Merkez Bankası'nın döviz rezervleri önemli ölçüde azalmıştır. Rusya ve Çin piyasalarında yaşanan olumsuz gelişmeler, petrol fiyatlarında yaşanan düşüşle Kazakistan mali piyasasını da olumsuz etkilemiş ve bu nedenle 20 Ağustos 2015'den itibaren Kazakistan Merkez Bankası serbest dalgalı döviz kuruna yönelik yeni para politikasını uygulamaya başlamıştır. Şubat 2014 yılında % 19 oranında para birimini devalüe eden hükümet, 2015 yılı Ağustosunda % 22 ikinci bir devalüasyona gitmiştir. Böylece 18 aylık kuru koruma mücadelesinin bedeli yaklaşık olarak 28 milyar dolar olmuştur (Şimşek, 2015). 2000 yılında "Norveç Modeli" esas alınarak kurulan Milli Fon'dan bütçeye yapılan ilk transfer bütçenin sadece %7'sini teşkil etmekteydi. Ancak vergi gelirlerindeki azalışla beraber bu fondan bütçeye transferlerde de artış olmuştur. Petrol Fonu'nun payı 2014 yılında ülke bütçesinin % 33'ne ulaşmış durumdadır. Bu transferlerin artışında petrol-gaz sektöründeki gelirlerin artmasının da önemli payı bulunmaktadır. Son yıllarda petrol ve gaz sektörünün GSYİH içindeki payı % 20'yi geçmiş durumdadır (Suleymanov vd. 2017: 405).

Kazakistan bölge ülkeleri içerisinde İran'dan sonra en yüksek ispatlanmış petrol ve doğal gaz rezervine sahip ülke konumunda bulunmaktadır. 2016 yılsonu itibariyle 30 milyar ton yaklaşık 3,9 milyar varillik ispatlanmış ham petrol rezervine sahip durumdadır. Bu rezerv dünya ispatlanmış rezerv toplamı içinde yüzde 1,8'lik paya karşılık gelmektedir (EIA, 2017: 3).

Doğal gaz rezervlerine baktığımızda ise 2016 yılsonu itibariyle ispatlanmış rezerv 1,3 trilyon m³ uluslararası ölçü birimine göre ise yaklaşık 34 Tcf'ye eşittir. Bu rakam ise ispatlanmış toplam dünya doğal gaz rezervinin yüzde 0,5'ini teşkil etmektedir (BP, 2017: 26).

Bu rezervlere sahip olması Kazakistan'ı eski Sovyet ülkeleri içerisinde Rusya'dan sonraki en büyük petrol ve doğal gaz üreticisi konumuna getirmiştir (Somuncuoğlu, 2011, s:5). 2016 yılsonu verilerine göre toplam petrol üretimi yaklaşık 1,7 milyon varil, doğal gaz üretimi ise 19,9 milyar m³ şeklinde gerçekleşmiştir (BP, 2017). Petrol üretiminin 2020'ye kadar 92 milyon tona ulaşması beklenen doğal kaynak zengini Kazakistan'da devlet gelirlerinin yarıdan fazlasının bu kaynaklardan karşılanmış olup, ortalama 8,4'ün üzerinde yıllık büyüme oranı ile önemli bir ekonomik yapıya ulaşmıştır. Ülke ihracatının çok büyük kısmını petrol ve ana metaller oluşturmuştur. 2015 yılına kadar dünya petrol fiyatlarının yüksek seyretmesinden dolayı Kazakistan dış ticaretinde fazla verme süreci yaşanmıştır. Ancak son 3 yılda küresel piyasalarda bu ürünlerin fiyatlarında yaşanan değişimlerden ülke ekonomisi de önemli ölçüde etkilenmiştir.

Üretilen petrolün yarısı Tengiz ve Karachaganak petrol sahalarından çıkarılan petrol ile sağlanmaktadır. Ülkenin batısında yer alan diğer petrol üretim sahaları ise Aktobe, Mangistau ve Uzendir. Bu beş bölge kara üzerindeki petrol sahalarını oluştururken ispat edilmiş petrol rezervlerinin de yarısını teşkil etmektedir. Bunun yanında Hazar denizi üzerinde yer alan Kashagan ve Kurmangazy petrol üretim sahaları da yaklaşık 14 milyar varillik petrol rezervini oluşturmaktadır (EIA, 2012: 2). 2013 yılında Kashagan üretim sahasında yaşanan sızıntı nedeniyle üretim dursa da 2016 yılında yeniden devreye girerek üretime devam etmektedir.

Mevcut doğal gaz rezervlerinin % 80'i ise Karachaganak, Tengiz, Imashevskoye, ve Kashagan bölgelerinde bulunmaktadır. Mevcut üretim, iç tüketimi bazı bölgelerde karşılayamadığı için doğal gaz ithalatı da gerçekleştiren Kazakistan, çıkarılan doğal gazı mevcut boru hatları ve kara yolu taşımacılığı ile Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Rusya ve Çin'e ihraç etmektedir (EIA, 2012: 9).

Ülkede ulusal petrol ve doğal gaz şirketi Kaz Munai Gas (KMG), 2002 yılında devlet tarafından kurulmuştur. KMG bünyesinde keşif ve üretim, kara ve deniz petrol doğal gaz üretim

işletmeleri ve boru hattı işletmesi gibi birçok alt şirketi barındırmaktadır. Enerji alanında en büyük yabancı yatırımcı Chevron şirketi, günlük üretimin yaklaşık üçte birinin gerçekleştirildiği ve 520 bin varil petrol üretimi sağlanan Tengiz petrol üretim sahasında ki hisselerin yüzde 50’sini elinde barındırmaktadır. Bunun haricinde ise diğer ülkede mevcut olan yabancı petrol şirketleri, Exxonmobil, Shell, Total, Lukoil şeklinde sıralanmaktadır. Tengiz üretim sahasından çıkarılan petrol Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu ortaklığı ile Rusya’nın Novorossiysk şehrine petrol boru hattı ile ihraç edilmektedir (EIA, 2012: 4).

2016 yılı itibariyle günlük 1,3 milyon varil ham petrol, dünya pazarlarına ihraç edilmektedir (EIA, 2017). Bu ihraç, kurulan boru hattı ile Rusya’ya, Akdeniz’e uzanan boru hattı ve mavnalarla Azerbaycan üzerinden Türkiye’ye, tren yolu ile Gürcistan üzerinden Batumi’ye ve Karadeniz’e, son olarak Çin ile KMG’nin ortak işlettiği petrol üretim sahalarından çıkarılan petrolün boru hattı ile Çin’e gerçekleşmektedir.

Asıl konumuzu oluşturan BTC boru hattı üzerinden Kazakistan petrollerinin geçişi ise KMG ile yapılan kontrat doğrultusunda 2008 yılından itibaren Hazar denizi üzerinden Bakü’ye ulaştırılan tankerler vasıtasıyla günlük 500 bin varil ham petrol şeklinde sağlanmaktadır (EIA, 2012: 7).

2.3.1 Kazakistan ve Türkiye Arasındaki Ekonomik İlişkiler

Kazakistan’ın Türkiye ile olan ekonomik ilişkilerini incelemeye önce Kazakistan’a ait bazı temel ekonomik göstergeler incelenerek, Kazakistan’ın ekonomik profili ele alınmıştır. Tablo 8’de Kazakistan’a ait temel ekonomik göstergeler mevcuttur.

Tablo 8: Kazakistan’a Ait Temel Makro İktisadi Göstergeler (2009-2016)

Yıllar	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
GSMH (Yaklaşık) (milyar \$)	115	148	192	208	236	221	184	137
Reel GSMH (Yaklaşık) Artışı (%)	-12,8	28,5	30	8	13,5	-6,7	-17	-25,2
Kişi Başına GSMH (\$)	7,1	9,07	11,6	12,3	13,8	12,8	10,5	7,5
Enflasyon (%)	7,30	7,40	9,10	6,30	5,8	7,4	13,6	8,5

Kaynak: Statistical Yearbook Kazakhstan 2012 ve Kazakistan İstatistik Ajansı (KIA) 2013. World Bank, 2018.

Tablo 8’de petrol ve doğal gaz birim fiyatlarındaki artışın ve ani düşüşün etkileri milli gelir üzerinde 2008 ve 2009 yıllarında gözükmemektedir. Fakat 2012 yılı itibariyle 200 milyar ABD doları üzerinde bir milli gelir ve 12 bin dolarlık kişi başına düşen milli gelir düzeyine sahipken ulusal paranın devalüe edilmesi nedeniyle GSYİH 2016 yılında 137 milyar ABD Doları düzeyinde, kişi başı gelir ise 7.500 dolar hesaplanmıştır.

Kazakistan’ın dış ticareti içerisinde petrol, doğal gaz ve türevinin payı ihracatta % 77’lik bir orana sahip iken bunu yüzde 13’lük bir oranla değersiz metaller takip etmektedir (SY, 2012, s.142). Bu da Azerbaycan’a benzer bir şekilde Kazakistan’ında bir enerji ve ara malı ihracatçısı konumunda olduğunu göstermektedir. Bu durumla alakalı olarak Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev’in 2012 yılında yaptığı ulusa sesleniş konuşmasında ülkenin geleceği için belirlenen on temel amaç çerçevesinde endüstri ve inovasyon projeleri ile tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi 2015 yılı vizyonu içerisinde dile getirilmiştir (Ekoavasya 2012: 7).

Kazakistan milli parası “Tenge”nin ABD doları karşısında dalgalı durumu da fiyatlar genel düzeyi üzerinde etki yaratmaktadır. Son beş yıl içinde bir ABD doları 120 tenge düzeyinden 150 tenge seviyelerine kadar yükselmiş durumdadır (Somuncuoğlu 2011: 2). Ancak devalüasyon sonrası dönemde 1 ABD doları 320 tenge düzeylerinde seyretmektedir. Kazakistan ekonomisi için büyük önem arz eden petrol ve doğal gaz üretim, tüketim ve ihracatına ilişkin bilgiler is Tablo 9 ve Tablo 10’da gösterilmiştir.

Tablo 9: Kazakistan Ham Petrol Üretim, Tüketim ve İhracat Verileri (2007-2016)

Yıllar	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Üretim*	1415	1485	1609	1676	1684	1664	1737	1710	1695	1672
Tüketim*	242	241	199	211	244	245	260	265	289	287
İhracat**	28,1	43,5	26,2	36,9	55,1	56,4	57,2	53,6	26,7	19,3

*Günlük Bin Varil, ** Milyar ABD Doları

Kaynak: UN Comtrade Database ve BP, 2017.

2012 yılı üretim miktarı dünyadaki toplam petrol üretiminin yüzde 2’lik kısmına karşılık gelirken tüketim miktarı ise yüzde 0,3’de kalmıştır (BP 2012: 8). Üretilen petrolün büyük kısmının ihracata gitmesi, artan petrol fiyatları ile ülke ekonomisi açısından daha önemli hale gelmektedir. Son 5 yıl içinde ulusal paranın 2 defa devalüe edilmesi, özellikle döviz cinsinden ihracatı olumsuz etkilemiştir. 2014 yılında 53,6 milyar ABD doları düzeyinde iken bu tutar 2015 yılında 26,7 milyar ABD doları düzeyine gerilemiştir.

Tablo 10: Kazakistan Doğal Gaz Üretim, Tüketim ve İhracat Verileri (2007-2012)

Yıllar	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Üretim (milyar m ³)	13,8	16,1	16,5	17,6	17,3	17,2	18,4	18,7	19,0	19,9
Tüketim (milyar m ³)	9,0	8,9	8,3	8,9	10,0	10,8	11,2	12,5	12,9	13,4
İhracat (Milyar cf)	286	326	350	374	343	-	-	-	-	-

Kaynak: EIA, 2012 ve BP, 2017.

Doğal gaz üretimi 2007 yılından itibaren iç tüketimi karşılayacak şekilde arttırılırsa da Kazakistan, altyapının yetersiz olması ve yüz ölçümü bakımından dünyanın dokuzuncu en büyük ülkesi olması nedeniyle bazı bölgelere üretilen doğal gazı iletmek yerine doğal gaz ithalatı gerçekleştirerek enerji erişimini sağlamaktadır (EIA 2012: 9). Kazakistan özellikle Çin ve Rusya arasında doğalgaz akımını sağlayacak boru hatlarına sahip olması açısından önem arz eden bir ülke konumundadır.

Kazakistan'ın ihracat ve ithalat rakamları incelendiğinde özellikle petrol ve doğal gaz birim fiyatlarının artışına paralel bir şekilde dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir. Tablo 11'de ihracat, ithalat enerji ihracatından elde edilen gelirleri görmek mümkündür.

Tablo 11: Kazakistan'ın Toplam İhracat ve İthalat Verileri ile Toplam Petrol ve Doğal Gaz İhracatına Ait Gelir Rakamları (2011-2016)

Yıllar	2011	2012	2013	2014	2015	2016
İhracat (milyar \$)	88,1	92,3	82,5	79,4	45,9	36,8
İthalat (milyar \$)	38	44,5	48,9	41,3	30,6	25,2
Petrol, Türevi ve Doğal Gaz İhracatı (milyar \$)	-	-	-	59,9	30,5	21,9
Petrol, Türevi ve Doğal Gaz İhracatının Toplam İhracat İçindeki Payı (%)	-	-	-	75,4	66,4	59,5

*2012 yılına ait doğal gaz ve petrol ihracat gelirlerine ilişkin veriler Kazakistan İstatistik Ajansı tarafından açıklanmamıştır.

Kaynak: Kazakistan İstatistik Ajansı ve EIA 2012. T.C. Ekonomi Bakanlığı 2018

Kazakistan'ın ithalat ve ihracat rakamları özellikle 2008 ve 2009 yılları arasında büyük bir düşüş yaşamıştır. Tablo 11'de görüldüğü üzere 2014 yılına göre 2015 yılı ihracat gelirlerinde yüzde 40'luk düşüşün temel nedeni toplam ihracat gelirlerinin yüzde 74'ünü oluşturan petrol ve doğal gaz fiyatlarındaki düşüşten kaynaklanmaktadır.

Kazakistan'ın Türkiye ile olan dış ticaretine ait verileri incelediğimizde, T.C Ekonomi Bakanlığı verilerine göre Türkiye'nin ihracatında Kazakistan, 29'uncu sırada yer alırken ithalatında ise 20'nci sırada bulunmaktadır.

Tablo 12: Türkiye-Kazakistan Dış Ticaret Verileri (Milyon ABD doları)

Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İhracat	2.584	2.960	2.874	1.898	1.285	1.357
İthalat	339	333	291	232	278	350
Hacim	2.923	3.293	3.165	2.130	1.563	1.707

Kaynak: TÜİK 2018

2009 yılındaki krize bağlı olarak düşen ticaret hacmi özellikle son üç yıl içinde Türkiye'nin ithalatının artmasıyla dört buçuk milyar ABD doları seviyelerine yaklaşmıştır. Kazakistan açısından Türkiye'ye ihracat yapılan mal gruplarına baktığımızda Azerbaycan'daki duruma benzer bir şekilde enerji ihracına dayalı bir dağılım görmek mümkündür.

Tablo 13: Kazakistan'ın Türkiye'ye İhracatında İlk Beş Fasil (2015-2017) (Milyon ABD doları)

Ürün Adı	2015	2016	Ürün Payı (%) (2016)
Rafine edilmiş bakır ve bakır alaşımları (ham)	559	558,1	
Petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar	211,7	199,7	
İşlenmemiş çinko	155,7	163,6	
İşlenmemiş kurşun	39,2	50,8	
İşlenmemiş alüminyum	80,5	44,8	
İlk Beş Toplam	1046,1	1017	-
Toplam İhracat	1080,8	1089,7	-

Kaynak: T. C. Ekonomi Bakanlığı 2018.

Türkiye'nin Kazakistan'dan gerçekleştirmiş olduğu ithalat incelendiğinde Tablo 13'te, Azerbaycan'dan farklı olarak demir dışı metallerin yüzde 34'lük pay tuttuğunu görmek mümkündür. Kazakistan'ın maden yönünden de çok zengin bir ülke olması bölgede maden açısından Kazakistan'ı bir hammadde ihracatçısı konumuna sokmaktadır. Maden ihracatı 2012 Kazakistan İstatistik Ajansı verilerine göre toplam ihracat içinde yüzde 13,2'lik bir paya sahip durumdadır. Türkiye, Kazakistan'ın ihracat yaptığı ülkeler içinde toplam ihracat hacminin yüzde 2,9'lük kısmına sahiptir (SY, 2012: 133).

Azerbaycan'dan farklı olarak doğal gaz ve ham petrol ithalatında Türkiye, Kazakistan'dan ham petrol ağırlıklı ithalat gerçekleştirmektedir. Toplam ithalat hacmi içinde yüzde 55'lik bir orana sahip olan doğal gaz ve petrol ithalatının yüzde 40'a yakın kısmı ham petrol ve türevi ürünlerden meydana gelmektedir. Doğal gaz ithalatı ise demir dışı metallere sonra üçüncü sırada yer almıştır.

Kazakistan'ın Türkiye'den gerçekleştirdiği ithalatı incelediğimizde yine mamul ürün ithalatının ağırlıklı olduğu göze çarpmaktadır. Bunun yanında giyim eşyaları ile elektrikli makine ve cihazlarda ilk beş sırada Kazakistan'ın Türkiye'den gerçekleştirdiği mal fasılları arasında yerini almaktadır. Tablo 14'de Türkiye'den yapılan ithalatın ilk beş faslını görmek mümkündür.

Tablo 14: Kazakistan'ın Türkiye'den İthalatında İlk Beş Fasil (2015-2016) (Milyon ABD doları)

Ürün Adı	2015	2016	Ürün Payı (%) (2015)
Mücevherci eşyası ve aksamı	40,2	27,6	
Demir veya çelikten inşaat ve inşaat aksamı, inşaatta kullanılmak üzere hazırlanmış demir veya çelik	21,6	16,1	
İzole edilmiş teller, kablolar ve diğer elektrik iletkenler; tek tek kaplanmış liflerden oluşan fibe	19,4	15,5	
Dokunmuş halılar ve dokumaya elverişli maddelerden diğer yer kaplamaları	19,3	10,4	
Tohum, hububat, kuru baklagilleri temizleme, tasnif etme ayıklama ve öğütmeye mahsus makina ve cihaz	24	10,1	
İlk Beş Toplam	124,5	79,7	-
Toplam İthalat	266,5	228,2	-

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı 2018.

Türkiye'nin Kazakistan'a gerçekleştirmiş olduğu ihracat kalemlerindeki çeşitlilik Azerbaycan'da olduğu gibi benzerlik göstermektedir. İlk beş fasılda ürün paylarının toplam ithalat içindeki payı yüzde 50'lere ancak ulaşmıştır.

2.4 Türkmenistan'da Petrol ve Doğal Gazın Sektörel İncelemesi

Türkmenistan Hazar bölgesi ülkeleri içinde her ne kadar petrol rezervi açısından şanslı olmasa da ispatlanmış rezervler göz önüne alındığında dünyanın en yüksek doğal gaz rezervine sahip altıncı ülkesi konumundadır (EIA, 2012b: 4). Ne yazık ki Türkiye ile ilişkiler boyutunda bu doğal gaz rezervinden Türkiye alt yapının olmaması ve coğrafi açıdan uzaklık nedeniyle

yararlanamamakta, dış ticaret içerisinde doğal gaz ve petrol ticareti beklenen düzeye ulaşamamaktadır.

Türkmenistan’ın petrol ispatlanmış rezervi 2016 verilerine göre 600 milyon varil yani yaklaşık 100 milyon ton civarındadır (BP, 2017: 12). Bu rakam dünya rezervleri içerisinde ihmal edilebilecek bir düzeyi oluşturmaktadır. Doğal gaz rezervleri açısından ise toplam 17,5 trilyon m³’lük (yaklaşık 617 Tcf) rezervi ile dünya rezervlerinin yüzde 9,3’lük kısmına sahip durumdadır (BP, 2017: 26).

Petrol üretimi 2016 verilerine göre günlük 261 bin varil olarak gerçekleşmiş bu da toplam dünya üretiminin yüzde 0,3’lük kısmına karşılık gelmiştir. Doğal gaz üretimi ise 2016 yılında 66,8 milyar m³’e ulaşarak yüzde 1,9’lük dünya üretimini sağlamıştır (BP, 2017: 28).

Petrol rezervleri ülkenin batısında yer alan Kuzey Hazar Havzası ile Garashyzyk kıyı üretim sahalarında yer almaktadır. Üretim ve yönetim faaliyetleri devlet tekelinde kurulan Petrol ve Gaz Bakanlığı’na bağlı beş şirket vasıtası ile gerçekleştirilmektedir. Ülkenin batısındaki üretim faaliyetlerini gerçekleştiren Turkmenneft şirketi, ülke çapındaki benzin ve petrol üretim, dağıtım ve arzını kontrol eden Turkmenneftegaz şirketi ve doğal gaz üretimini gerçekleştiren Turkmengaz şirketi bu şirketlerin başlıcalarını oluşturmaktadır. Doğal gaz üretiminde ilk yirmi ülke arasında yer alan Türkmenistan’ın en önemli doğal gaz üretim sahalarını, Kuzey Hazar Havzası, Amu Derya Nehri Havzası ve ülkenin batısında yer alan Murgab havzası oluşturmaktadır (EIA, 2012b: 2-6)

Yüksek gaz rezervine karşılık teknik altyapı yetersizliği ve coğrafi konumundan ötürü enerji pazarında nihai tüketici konumundaki ülkelere ve özellikle Avrupa ülkelerine üretilen gazın ihraç edilmesinde Rusya kilit bir rol oynamaktadır. Fakat Rusya’ya alternatif oluşturmak adına farklı boru hattı projeleri de yavaş yavaş hayata geçmeye başlamıştır.

2.4.1 Türkmenistan Doğal Gaz Boru Hatları⁷

⁷ Bu bölümde U.S Energy Information Administration’ın “Country Analysis Briefs” başlıklı ülke raporlarından 2012 yılında Türkmenistan adına düzenlenen incelemeden yararlanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. www.eia.doe.gov

Petrol ihracatını çok düşük bir düzeyde Hazar denizi üzerinden tankerlerle gerçekleştiren Türkmenistan mevcut beş boru hattı ve üç adet planlanan boru hatları ile doğal gaz ihracatını arttırmayı planlamaktadır. Şu anki boru hatları ile mevcut ihracat kapasitesi yıllık 3,5 trilyon cf'ye ulaşmıştır.

En eski boru hatlarından biri Rusya ile ihracatı sağlayan Merkezi Asya Merkez Boru Hattı'dır (CAC). Türkmenistan gazını Rusya'nın Gazprom şirketine ait olan boru hattı sistemine ulaştıran CAC, yıllık 3,53 trilyon cf'lik kapasite ile kurulu olsa da mevcut boru hattının modernizasyon gerektirmesi ve eski olması ancak bu miktarın yarısının iletilmesini mümkün kılmaktadır.

Rusya'ya alternatif olarak Türkmenistan'ın gerçekleştirdiği ilk projelerden biri olan Körfez-Kurt Kui Boru Hattı 1997 yılında inşa edilmiştir. 200 Km uzunluğundaki bu hat üzerinden yıllık 477 milyar cf'lik gaz geçişine imkân veren alt yapı olmasına karşılık yıllık ihraç edilen rakam kapasitenin yarısını oluşturmaktadır.

2010 yılında devreye giren ve Türkmen gazını İran'a ulaştıran ikinci boru hattı ise Dauletabad-Khangiran Boru Hattı'dır. Kapasite 424 milyar cf'tir.

Türkmenistan gazını Çin'e ulaştıran boru hatlarından ilki ise Merkezi Asya-Çin Boru Hattı'dır (CNPC). 1.833 Km uzunluğundaki boru hattı 2009 yılında yıllık 1,06 trilyon cf kapasite ile hizmete girmiştir. Günümüzde Çin'in kömür tüketimini azaltan bir yatırım olarak ciddi çevresel katkı yaratmıştır.

CAC boru hattının modernize edilmemesi sonucu yeterli gazı elde edemeyen Özbekistan ile birlikte 2001 yılında bir başka boru hattı olan Buhara-Ural Boru Hattı hizmete sokulmuştur. Kapasite 706 milyar cf olsa da mevcut ihracat yıllık 177 milyar cf olarak gerçekleştirilmektedir.

Bu sayılan beş boru hattı haricinde Türkmenistan'ın ileriye dönük planları içerisinde yer alan bir başka boru hattı ise Trans Hazar Boru Hattı'dır. İran ve Rusya'yı es geçerek Hazar denizi üzerinden Türkmen gazının, Bakü ve Türkiye kanalı ile Avrupa'ya Nabucco projesi

kapsamında ihraç edilebilmesini sağlayacak olan Trans Hazar Boru Hattı'nın yıllık 1,06 trilyon cf'lik bir kapasite ile kurulması planlanmıştır.

2015 yılında devreye girmiş olan Doğu-Batı Boru Hattı Projesi ile ise Türkmenistan'ın kara üzerindeki gaz sahalarından elde edilen doğal gazın Hazar denizi kıyısına getirilmesi ve buradan da Avrupa'ya daha kolay iletilebilmesi amaçlanmaktadır.

Son proje ise 2015 yılında yapımına başlanan Afganistan, Pakistan ve Hindistan'a Türkmen gazının ulaştırılmasını amaçlayan TAPI boru hattı projesidir. Önümüzdeki yıllarda hizmete girmesi planlanan bu boru hattı vasıtasıyla yıllık 1,2 trilyon cf'lik bir gaz ihracatı hedeflenmiştir.

2.4.2 Türkmenistan ve Türkiye Arasındaki Ekonomik İlişkiler

Türkmenistan'ın temel ekonomik göstergelerini ve Türkiye ile olan ticaretini incelemeye önce Türkmenistan'ın bölgede önemli bir pamuk üreticisi olduğunu belirtmek gerekir. Bu durum Türkiye ile olan ticaretine de yansımıştır. Türkmenistan'a ait bazı ekonomik göstergeler Tablo 15'te verilmiştir.

Tablo 15: Türkmenistan'a Ait Temel Makro İktisadi Göstergeler (2009-2016)

Yıllar	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
GSMH (milyar \$)	20,2	22,5	29,2	35,1	39,1	43,5	35,8	36,1
Reel GSMH Artışı (Yaklaşık) (%)	1	10	30	20	11	11	-20	1
Kişi Başına GSMH (\$)	4,03	4,43	5,64	6,67	7,30	7,96	6,43	6,38
Enflasyon (%)*	0,1	4,8	5,6	6,5	6	4,42	7	6,17

*Enflasyon verileri T.C. Ekonomi Bakanlığı Türkmenistan Ülke Raporu verilerine göre düzenlenmiştir.

Kaynak: Dünya Bankası

Tablo 15'deki temel makro iktisadi verileri değerlendirmeden önce Türkmenistan'ın da Azerbaycan'daki duruma benzer bir şekilde 1 Ocak 2009'dan itibaren geçerli olacak şekilde uluslar para birimi olan “manat”ı yeniden değerlendirme yoluna gittiğini belirtmek gerekir. Bu tarihten itibaren 1 Yeni Manat 5 bin eski Manat'a eşitlenmiştir (Konca 2011: 2). Bunun dışında diğer bölge ülkeleri genelinde hissedilen ekonomik krizin etkileri, 2009 yılı için reel milli gelir artışının bir önceki yıla göre düşmesi haricinde Türkmenistan üzerinde çok fazla

görülmemektedir. Bunun temel nedeni olarak ülkenin dışarıya karşı nispeten daha kapalı bir ekonomi izlemesinden kaynaklanması sayılabileceği gibi temel ihraç maddesinin petrol yerine doğal gaz ve pamuk olması da başka bir neden olarak gösterilebilir. En son 2015 yılında düşük petrol fiyatlarının bütçeye olumsuz etkilere yol açması, ekonomide Merkez Bankasının ulusal parayı devalüe etmesine neden olmuştur. Tablo 15’ten de görüleceği üzere Azerbaycan ve Kazakistan gibi Türkmenistan da bu durumdan olumsuz etkilenmiştir.

Petrol ve doğal gaz üretim, tüketim ve ihracat rakamları ise Tablo 16 ve Tablo 17’de verilmiştir.

Tablo 16: Türkmenistan Ham Petrol Üretim, Tüketim ve İhracat Verileri (2007-2012)
(Günlük Bin Varil)

Yıllar	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Üretim	199	211	214	220	220	229	240	249	261	261
Tüketim	111	114	106	118	125	129	137	143	147	148
İhracat	38	48	47	26	45	47	-	-	-	-

Kaynak: EIA 2012 ve BP, 2017. 2013 ve sonrası döneme ait ihracat verilerine ulaşılamamıştır.

Türkmenistan petrol üretimi ve tüketimi bölge ülkeleri içinde en az paya sahip iken dış ticaret açısından da ham petrol ihracatı Türkmenistan dış ticareti içinde düşük seviyede izlemektedir. Doğal gaz tüketimi ise ülke genelinde nüfusa oranla yüksek miktardadır. Bunun başlıca sebebi olarak ülke içerisindeki bütün güç üretim santrallerinin doğal gaz enerjisine bağlı olarak çalışmasını saymak mümkündür (EIA, 2012b: 5).

Tablo 17: Türkmenistan Doğal Gaz Üretim, Tüketim ve İhracat Verileri (2007-2012)

Yıllar	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Üretim (milyar m ³)	65,4	66,1	36,4	42,4	59,5	62,3	62,3	67,1	69,6	66,8
Tüketim (milyar m ³)	21,3	21,4	19,7	22,6	23,5	26,3	22,9	25,6	29,4	29,5
İhracat (trilyon cf)	1,75	1,71	0,63	0,88	1,63	1,62	1,92	-	-	-

Kaynak: EIA 2012 ve BP, 2017. 2014 ve sonrası döneme ait ihracat verilerine ulaşılamamıştır.

En son ulaşılabilen güvenilir verilere göre 2013 yılı doğal gaz ihracı 2 trilyon cf civarındadır, 2020 yılı itibarıyla sadece Çin’e 2,3 tcf doğal gaz ihraç edeceği hesaplanmaktadır. Bu rakam Türkmenistan’ı doğal gaz ihracatında lider konuma getirmektedir.

İhracat ve ithalatına ilişki rakamlar ise Tablo 18’de gösterilmiştir. Burada yılar itibariyle izlenen rakamlarda daha önce incelenen Azerbaycan ve Kazakistan örneklerinde olduğu gibi enerji arzı içinde ham petrolün payının çok düşük olduğu gerçeği unutulmamalıdır.

Tablo 18: Türkmenistan’ın Toplam İhracat ve İthalat Verileri ile Toplam Petrol ve Doğal Gaz İhracatına Ait Gelir Rakamları (2010-2015)

Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İhracat (milyar \$)	2,7	7,4	11,1	11,9	12,4	9,2
İthalat (milyar \$)	4,7	6,6	8,7	8,4	9,6	5,5
Petrol, Türevi ve Doğal Gaz İhracatı (milyar \$)	-	-	-	10,4	10,9	8,4
Petrol, Türevi ve Doğal Gaz İhracatının Toplam İhracat İçindeki Payı (%)	-	-	-	87,3	87,9	91,3

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2018.

2010 yılından sonraki yıllar için doğal gaz ve petrol ihracının toplam ihracat içindeki payına ilişkin güvenilir veriye ulaşılamadığı için 2013 ve 2015 yılları arasındaki rakamlar değerlendirildiğinde özellikle doğal gaz ağırlıklı olmak üzere enerji ihracından elde edilen gelir diğer bölge ülkelerine oranla daha düşük düzeyde kalmaktadır.

Türkiye ile Türkmenistan’ın arasındaki ithalat ve ihracat hacmi değerlendirildiğinde incelenen bölge ülkeleri arasındaki en düşük rakamların Türkmenistan ile gerçekleştiği görülmektedir. Bunda temel etken planlanan fakat hayata geçirilmeyen Trans Hazar Boru Hattı’ndan doğal gaz ithalatının gerçekleşmemesi ve sadece hammadde ağırlıklı bir ticaretin olması gösterilebilir.

Tablo 19: Türkiye-Türkmenistan Dış Ticaret Verileri (Milyon ABD doları)

Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İhracat	1.480	1.957	2.231	1.857	1.241	1.037
İthalat	303	653	623	557	422	403
Hacim	1.783	2.600	2.854	2.414	1.663	1.440

Kaynak: TÜİK, 2017.

Tablo 19’deki rakamlar aynı zamanda 2012 yılından itibaren Türkiye’nin ihracatta ithalatı geçtiğini göstermektedir. Yüksek ihracat rakamları dış ticaret hacmini iki ülke arasında arttırmakta ve 2014 yılı verilerine göre ticaret hacmi 2,8 milyar ABD dolarını geçmektedir. Petrol fiyatlarındaki düşüşle birlikte ekonomik olarak darboğaza girilmesi de dış ticaret

verilerine yansıdığı görülmektedir. 2015 yılına kadar yükselen ticaret hacmi 2017 itibariyle 1,5 milyar \$ düzeyinde seyretmektedir.

Türkmenistan'ın Türkiye'ye ihracında ilk beş fasıla bakıldığında ise tekstil mamullerinin ve özellikle pamuk ihracının önde olduğu görülmektedir.

Tablo 20: Türkmenistan'ın Türkiye'ye İhracatında İlk Beş Fasil (2015-2016) (Milyon ABD doları)

Ürün Adı	2015	2016
Pamuk	215,5	169,7
Pamuk ipliği	155,4	157
Petrol yağları ve bitümenli minarellerden elde edilen yağlar	65	18,7
Propilen ve diğer olefinlerin polimerleri	48,8	14,3
Pamuklu mensucat	33,1	14,7
İlk Beş Toplam	517,8	374,4
Toplam İhracat	556	421,8

Kaynak: T. C. Ekonomi Bakanlığı, 2018.

Türkiye, Türkmenistan'ın hem ithalatında hem de ihracatında 2010 yılı verilerine göre üçüncü sırada yer almaktadır (Konca, 2011: 12). Türkiye'nin ithalatında başı çeken tekstil elyafı ve mamulleri ile liflerinin toplam ihracat hacmi içindeki payı yüzde 80'i geçmektedir.

Tablo 21: Türkmenistan'ın Türkiye'den İthalatında İlk Beş Fasil (2015-2016) (Milyon ABD doları)

Ürün Adı	2015	2016
Demir veya çelikten inşaat ve inşaat aksamı, inşaatta kullanılmak üzere hazırlanmış olan demir veya çelik	236,4	140,8
İzole edilmiş teller, kablolar ve diğer elektrikli iletkenler; tek tek kaplanmış liflerden oluşan fiber optik kablolar	134,9	62,3
Elektrik kontrol, dağıtım tabloları, panolar, konsollar, kabinler, diğer mesnetler ve sayısal kontrol cihazları	81	35,3
Diğer mobilyalar ve bunların aksam ve parçaları	63	30,5
Elektrik transformatörleri, statik konvertörler ve endüktörler	52,1	34,1
İlk Beş Toplam	567,4	303
Toplam İthalat	898,7	536

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı 2018.

Türkmenistan’ın Türkiye’den ithalatında ise diğer bölge ülkelerindeki gelenek korunmakta ve hammadde sağlayıcısı olan Türkmenistan, Türkiye’den işlenmiş mamul ve elektrikli makine ithalatı gerçekleştirmektedir. Bu iki fasıl toplam ithalatın içerisinde yüzde 32’lik bir paya sahip iken, Türkiye’nin Türkmenistan’a yönelik ihracat kalemlerinde çeşitlilik bulunmaktadır.

3. Sonuç

Türkiye’nin petrol ve doğal gaz ithalatı TÜİK verilerine göre 44 milyar ABD doları seviyelerine ulaşmıştır. Bununla birlikte Türkiye’de üretilen elektrik enerjisinin de yüze 45’lik kısmı doğal gaz çevrim santralleri tarafından sağlanmaktadır (EPDK 2012: 13). Enerji üretiminin ihmal edilecek bir düzeyde olduğu fakat enerjiye bu kadar bağımlı bir konumda olan bir ülke için, enerji arz güvenliğini sağlamak vazgeçilmez bir politika olarak öncelik kazanmalıdır. Türkiye’nin ithalat hacminin yüzde 30’luk kısmının enerji harcaması olarak gerçekleşmesi enerji arz edicilerle Türkiye arasında güvenden daha öte bir birlikteliği mecbur kılmaktadır.

Bu çalışmada inceleme dışında kalan İran ve Rusya gibi diğer enerji ithalatında bulunduğumuz ülkeleri bir kenara koyduğumuzda, Hazar bölgesi içerisinde yer alan Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan’dan ithal edilen ham petrol, 2017 yılı verilerine göre 470 bin ton, doğal gaz ise 2017 yılı verilerine göre 6,5 milyar Sm^3 şeklinde gerçekleşmiştir. (EPDK, 2017). Aynı şekilde 2016 yılı toplam doğal gaz ithalatının da yüzde 6,5’luk kısmı bu ülkelerden sağlanmıştır (BP, 2016: 34).

Asrın projesi olarak yola çıkılan BTC boru hattının inşaatının tamamlanması şüphesiz bölge ülkeleri ile birlikte Türkiye açısından da büyük ekonomik katkı sağlayan bir proje konumundadır. Fakat Kazakistan ve Türkmenistan petrollerinin bu boru hattına dâhil edilmesi halinde asıl önemine kavuşmuş olunacaktır. Bunun yanında Türkmenistan gibi dünyada altıncı doğal gaz rezervine sahip bir ülkenin doğal gazını Türkiye’ye ulaştıracak her hangi bir projenin mutlak suretle Türkiye tarafından desteklenmesi, bu noktadan hareketle Trans Hazar Boru Hattı projesinin önünde yaratılan engellerin bertaraf edilmesi için Türkiye’nin harekete geçmesi gerekmektedir.

Aynı zamanda kültürel bir birlikteliğe sahip olduğumuz üç bölge ülkesi ile dış ticaret hacimlerimizi de geliştirmek, ikili ilişkilerimizi sadece enerji iş birliğine dayalı bir konumdan çıkartarak olması gereken noktaya taşıyacaktır.

Enerji ticareti haricinde mamul ürün ihracı ve ara mal ithalatı şeklinde gerçekleşen ticaret kompozisyonumuzu da daha fazla derinleştirmek toplam ticaret hacmimizi genişletmek için gerekli bir durumdur. Özellikle son dönemde Kazakistan ve Azerbaycan’ın finans piyasalarında gerçekleştirdiği atılımlar ve Kazakistan’ın bankacılık sektöründe, Azerbaycan’ın ise rafineri alanında Türkiye’de gerçekleştirmiş olduğu sabit yatırımlar Hazar bölgesi içinde yer alan bu ülkelerin gelecek için olumlu sinyaller verdiğini göstermektedir. Buradan hareketle enerjiye bağımlı durumda olan Türkiye’nin enerji üzerine yapılacak olan her türlü yatırımı özellikle bölge ülkelerinde desteklemesi Türkiye lehine bir durum ortaya koyacaktır.

Kaynakça

- AMB, (2017). Azerbaycan Merkezi Bankı. <http://www.nba.az/> Erişim tarihi 2 Ekim 2017.
- Azstat, (2018). Azerbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. <http://www.stat.gov.az/> Erişim tarihi 18 Şubat 2018.
- BP. (2013). *Statistical Review of World Energy 2010*. London: BP Publications.
- BP. (2017). *Statistical Review of World Energy 2017*. London: BP Publications.
- BTC PD, (2013). Bakü-Tiflis-Ceyhan Proje Direktörlüğü. <http://www.btc.com.tr/proje.html> Erişim tarihi 20 Eylül 2013.
- Demir, İ. (2012). *Küresel Petrol Fiyatları Yüksek Seyretmeye Devam Edecek*. Ortadoğu Analiz, 4(44), Ağustos.
- EIA, (2012). *Country Analysis Briefs Kazakhstan*. Energy Information Administration.
- EIA, (2012b). *Country Analysis Briefs Turkmenistan*. Energy Information Administration.

- EIA, (2013). *Overview of Oil and Natural Gas in the Caspian Sea Region*. Energy Information Administration.
- EIA, (2017). *Country Analysis Briefs Kazakhstan*. Energy Information Administration, 2017.
- Ekoavryasya, (2012). *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Avrasya Ekonomik İlişkiler Derneği, Sayı 18, Ankara.
- Enerjiport, (2013). <http://www.enerjiport.com/2013/09/20/sah-deniz-avrupa-gaz-sirketleri-ile-satis-anlasmalari-imzaladi/> Erişim Tarihi 5 Kasım 2013.
- EPDK. (2012). *Elektrik Piyasası Raporu 2012*. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, Ankara.
- EPDK. (2017). *Petrol Piyasası Sektör Raporu 2017*. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, Ankara.
- KIA, (2017). Kazakistan İstatistik Ajansı. <http://www.eng.stat.kz/Pages/default.aspx> Erişim tarihi 5 Ekim 2017.
- Konca, K. A. (2011). *Türkmenistan Ülke Raporu*. Şubat 2011, T.C Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara.
- Ocak, A. (2012). *Azerbaycan Ülke Raporu*. Aralık 2012, T.C Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara.
- Seferov, R. (2005). *Azerbaycan'da Petrol Üretiminin Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi*. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Somuncuoğlu, T. (2011). *Kazakistan Ülke Raporu*. Nisan 2011, T.C Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara.
- Suleymanov, E., Rahmanov, F. ve Eminov, A. (2017) Rusya, Kazakistan Ve Azerbaycan'ın Devlet Bütçe Giderlerinde Sosyal Harcamaların Karşılaştırmalı Analizi (Comparative Analysis of Budget Expenditures on Social Sphere in Russia, Kazakhstan and

- Azerbaijan), Proceedings of the International Conference on Eurasian Economies, 5-7 Ekim 2017 – Bishkek, Kyrgyzstan.
- SY, (2012). *Statistical Yearbook in Kazakhstan 2012*. Agency on Statistics of the Republic of Kazakhstan, Astana.
- Şimşek, A. (2014), "Devalüasyonu Sonrası Kazakistan Ekonomisi Üzerine Gözlemler -1" Ekonomi, Finans ve Enerji Araştırma Grubu, Şubat.
- TANAP, (2013). *Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Proje Kitapçığı*. TANAP Doğal Gaz İletim A.Ş. Ankara, Türkiye.
- TCEB, (2018). Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı.
<http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=ulkevebolgeler&bolge=avrasya> Erişim tarihi 24 Nisan 2018.
- TÜİK, (2013). Türkiye İstatistik Kurumu. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 Erişim tarihi 12 Ekim 2013.
- UN (2018), Comtrade Database, <https://comtrade.un.org/data/> Erişim tarihi: 25 Nisan 2018
- WB, (2017). World Bank. <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD> Erişim tarihi: 10 Nisan 2018.
- WEO, (2013). *World Economic Outlook*. IMF, 2013, U.S.A.
- Yazar, Y. (2011). *Enerji İlişkileri Bağlamında Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri*. Haziran 2011, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara.
- Yüce, Ç. K. (2008). *Hazar Enerji Kaynaklarının Türk Cumhuriyetleri için Önemi ve Bölgedeki Yeni Büyük Oyun*. Stratejik Araştırmalar Dergisi, Beykent Üniversitesi, İstanbul